

Bruksarkiv

Arkiv härrörande från järnbruk (eller ibland kopparbruk) med tillhörande skogs- och lantbruk är användbara ur många olika synvinklar och värdefulla för ämnen som historia, ekonomihistoria, teknikhistoria och skogshistoria. För hembygdsforskare är de rika källor och för släktforskare kan de utgöra viktiga komplement till kyrkobokföringen och lämna uppgifter om de levnadsförhållanden som rådde på bruken.

Var finns bruksarkiven?

Riksarkivet i Uppsala förvarar åtskilliga bruksarkiv. Många andra bruksarkiv från arkivdistriktet finns i regionala arkivinstitutioner (Arkiv Sörmland, Arkivcentrum Örebro län, Arkiv Västmanland, Arkivcentrum Dalarna, Värmlandsarkiv), i kommunarkiv, i företagsarkiv och hos andra organisationer (exempelvis hembygdsföreningar). Ägarbyten och uppköp kan ha medfört att arkiv återfinns i andra arkivinstitutioner än väntat; vissa uppländska bruksarkiv finns i Dalarna, en del västmanländska i Värmland. Arkiven har av samma anledning ibland splittrats i flera delar eller kommit att bestå av handlingar från flera olika bruk.

Om arkivet inte finns hos Riksarkivet kan det sökas i Nationell arkivdatabas, NAD, och i de regionala arkivinstitutionernas arkivbildarregister på respektive nätsida. Det kan också finnas anledning att konsultera 1998 års cd-utgåva av NAD (NAD 98), tillgänglig i expeditionen, och Otto Waldes katalog, som trots sin ålder kan vara till hjälp. Waldes katalog finns tillgänglig i Digitala forskarsalen, men man bör börja med att använda det tryckta register till katalogen som finns i expeditionen. Tryckta översikter över bruk och bruksarkiv i delar av Riksarkivets distrikt är Bernt Douhans *Bruk i Uppland* samt Mats Essemyrs och Carl Magnus Lindgrens sammanställning i *Bergslag. Kartläggning av källorna till samt studier i bergs-hanteringens historia i Örebro län*.

Vad innehåller bruksarkiven?

Den ojämförligt största delen av bruksarkiven består av räkenskaper och olika liggare, men andra materialtyper är också representerade. Arkiven spänner ofta över en lång följd av år; i många fall är de äldsta handlingarna från sexton- eller sjuttonhundratalet (men äldre material förekommer också), och ofta sträcker sig arkiven fram emot eller förbi förra sekelskiftet. Från bruk som utvecklades till moderna industriföretag finns givetvis yngre handlingar än så (hos Riksarkivet exempelvis Horndal, Ramnäs, Österby).

Kärnan i bruksarkiven består av *kapitalböcker* och *avräkningsböcker*. I kapitalboken, det vill säga huvudboken, sammanfattas brukets verksamhet och det är här man kan vinna översikt

över tillverkningen. Alla verksamheter har varsitt konto, och det är typiskt möjligt att följa gången från kolning via tackjärnstillverkning till smide. Här redovisas också exempelvis tegeltillverkning, sågning och lantbruk men även bygghus och reparationer på brukets fastigheter. I lyckliga fall – ett exempel är Horndals bruk – är kapitalboken i äldre tid så detaljerad att den kan läsas som en krönika över året på bruket.

Man skall vara medveten om att kapitalboken som andra bruksräkenskapsböcker är förd efter inte alltid lättgenomskådliga regler och vanligen inte innehåller en del uppgifter som annars kunde förväntas, exempelvis försäljningsresultat. Det rekommenderas att läsa *Anmärkingar om bruksräkenskaper* i Karl-Gustaf Hildebrands *Fagerstabrukens historia. Sexton- och sjuttonhundratalet* och *Anmärkingar om bruksräkenskaperna* i Artur Attmans *Fagersta-brukens historia. Adertonhundratalet*. Båda böckerna finns i Riksarkivets bibliotek.

Avräkningsböckerna ger en överblick över en persons ekonomiska ställning och arbete och är därför centrala för släktforskaren. Varje bruksarbetare och varje person som på annat sätt stått i ekonomiskt förhållande till bruket – bönder, handelsmän med flera – har ett konto, som består av en debetsida och en creditsida. Posterna på ett bruksarbetarkontos debetsida utgörs vanligen av matvaror, tyger, klädespersedlar med mera från brukshandeln och kontanta utbetalningar från bruket. Posterna på creditsidan motsvarar det utförda arbetet. I en särskild kolumn står sidhänvisningar till andra ställen i räkenskaperna, exempelvis andra konton i avräkningsboken, konton i kapitalboken eller sidor i diverse hjälpböcker. I yngre avräknings-böcker (men exempelvis i Forsmark och Österby redan på sjuttonhundratalet) är det vanligt att summor specificeras i någon hjälpbok. Det är alltså inte alltid tillräckligt att använda blott avräkningsboken för att få en fylligare bild av en persons förhållanden. Å andra sidan fördes avräkningsböckerna på vissa bruk – exempelvis Horndal, Uttersberg – i äldre tid med sådan noggrannhet att man förbluffande nära kan följa enskilda personers arbete. Avräkningsböckerna domineras av män men speglar också kvinnors liv – änkor har egna konton, och en gift kvinnas dagsverken uppförs på mannens konto. Änkor, åldringar och andra förekommer också som gratialister, personer som mottog understöd från bruket.

Det finns vanligen en avräkningsbok per räkenskapsår (som fram till artonhundratalets senare år i regel omfattade perioden 1 november–31 oktober). Ibland har emellertid motparter av skilda kategorier redovisats i olika avräkningsböcker, ofta en för brukets folk och en för affärsförbindelser och utsocknes personer eller en för bruksfolk och en för bönder. I äldre tid fördes ofta avräknings- och kapitalbokföringen i en och samma bok, *bruksbok*.

Som nämnt finns också andra räkenskapsböcker och liggare, vilka fungerar som specifikationer eller underlag till de centrala räkenskaperna. De olika böckerna har inte nödvändigtvis samma benämningar eller samma innehållsliga omfång vid alla bruk. Vanliga är *dagsverks-böcker*, som ibland innehåller uppgifter om vad en person har gjort dag för dag. *Koljournaler* innehåller bland annat uppgifter om hur mycket kol en person har levererat till bruket. Transporter av kol och järn kan också räknas samman i *körböcker*. Ibland finner man uppgifterna i *memorial* eller på något annat ställe, exempelvis i *journaler*. De sistnämnda kan också innehålla upplysningar om vilka uttag av skilda slag en person gjort, vilket annars är ämnet för *varu-*, *mejeri-*, *spannmåls-* och *saltvaruböcker*.

Korrespondensen kan teckna en bred bild av livet på bruken – här finns brev om inköp och försäljningar men också platsansökningar och brev från de anställda. Utgående skrivelser återfinns ofta under serierubriken *kopieböcker*. Om löner, sociala förmåner och skyldigheter upplyser *anställnings-* och *arrendekontrakt*, och även handlingar om bland annat *lösöreköp*

rör enskilda personer. Ibland ingår också handlingar från *fattig-, sjuk- och begravningskassor* i bruksarkiven. Viktiga är ofta *åtkomsthandlingarna*, köpebrev och andra handlingar kring brukets fastigheter inklusive underlydande gårdar och torp. Ibland finns i detta sammanhang bevarade *husesyner*. Också samlingarna av *kartor och ritningar* är av stort värde. Här återfinns exempelvis kartor över bruken och deras egendomar (inte minst torp) och ritningar av herrgårdar, bostadshus, handelsbodar och maskindetaljer.

En något utförligare genomgång av arkivens värde för släktforskare finns i artikeln *Skulder, smide och sill – släktforskning i bruksarkiven* i *Släktforskarnas årsbok* 2016. En annan vägledning är Ulf Berggrens *Smedforsa! Hur jag finner brukssmederna i släkten*, som liksom årsboken kan läsas i Riksarkivets bibliotek.

Besläktade arkiv

Bruksarkiven kompletteras av andra arkiv, närmast *brukspatronsarkiv* (hos Riksarkivet främst Anders Wedbergs arkiv och Heijkenskjöldska samlingen), *gruvarkiv* och *bergmästararkiv*. Bergmästarna utövade statens tillsyn över bergshanteringen inom sina respektive distrikt, och arkiven innehåller en mängd material om brukens och gruvornas drift men också personrelaterade handlingar som förteckningar över anställda, bergsjordeböcker, hammarsmeds-kassor, dagsverkslängder, olycksfallsberättelser med mera.